

ПЕДАГОШКО ДРУШТВО СРБИЈЕ

Настава и васпитање

UDK 37 ISSN 0547-3330 Београд
НВ год. LV Број 4. стр. 373-518 2006.

РЕДАКЦИЈА

др Љубомир Коцић
др Драгица Тривић
др Снежана Маринковић
др Наташа Матовић
др Емина Хебиб
мр Искра Максимовић
мр Саша Дубљанин
Мирјана Бојанић

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

др Гордана Зиндовић-Вукадиновић

Лектор: Татјана Догдибеговић

Преводацац за енглески језик:
др Анђелка Игњачевић

Секретар редакције
Милена Ђокић

Компјутерска припрема и коректура:
Предраг Вучинић

За издавача: Соња Жарковић

Штампа: BODEX, Београд

Настава и васпитање не плаћа општи порез на промет. Часопис је сврстан у категорију *водећих часописа националног значаја*.

Часопис излази уз финансијску помоћ Министарства за науку и заштиту животне средине Републике Србије

Претплата на рачун 125-456-89

Адреса редакције: Педагошко друштво Србије, Теразије 26, 11000 Београд
тел/факс: 011/ 2687-749
www.pedagog.org.yu;
e-mail: pds_bgd@eunet.yu

PEDAGOGICAL SOCIETY OF SERBIA

Journal of Education

UDK 37 ISSN 0547-3330 Belgrade
JE Year LV No. 4. p. 373-518 2006.

EDITORIAL BOARD

Ljubomir Kocić, Ph.D.
Dragica Trivić, Ph.D.
Snežana Marinković, Ph.D.
Nataša Matović, Ph.D.
Emina Hebib, Ph.D.
Iskra Maksimović, M.A.
Saša Dubljanin, M.A.
Mirjana Bojanić

EDITOR-IN-CHIEF

Gordana Zindović-Vukadinović, Ph.D.

Language editor: Tatjana Dogdibegović

Translator:
Anđelka Ignjačević, Ph.D.

Secretary
Milena Đokić

Design and typeset:
Predrag Vučinić

For the publisher: Sonja Žarković

Printing: BODEX Belgrade

Financial Assistance:
Ministry of Science and Environment
Protection
Pedagogical Society of Serbia

Subscriptions: account 125-456-89

Address: Pedagogical Society of Serbia ,
Terazije 26, 11000 Belgrade
tel/fax: 011/ 2687-749
www.pedagog.org.yu;
e-mail: pds_bgd@eunet.yu

Мр. Славица Шевкушић
Институт за педагошка истраживања
Београд

UDK-371.3(371.311)
Изворни научни рад
НВ. LV.4.2006.
Примљен: 23. XI 2006.

МОГУЋНОСТИ РЕАЛИЗАЦИЈЕ АКЦИОНОГ ИСТРАЖИВАЊА У ПРОДУЖЕНОМ БОРАВКУ

Апстракт *У овом раду приказани су аспекти развоја и евалуације програма рада у продуженом боравку који је реализован са ученицима првог и другог разреда једне београдске основне школе, а који илуструју како се акционим истраживањем, уз активно учење истраживача и наставника у свим фазама истраживања, може допринети мењању и унапређивању васпитно-образовне праксе. Основни циљ истраживања био је да се школа и наставници подстакну да повећају васпитну функцију рада у продуженом боравку, а да се при том задовоље васпитне и образовне потребе ученика и подстакне развој њихових интересовања и креативности. Рад на пројекту одвијао се у три фазе. Фаза планирања решавања проблема или стратегијске акције укључивала је регистрацију родитеља и ученика заинтересованих за похађање продуженог боравка, дизајнирање и опремање простора у коме ће се одвијати рад, осмишљавање програмских активности и садржаја, као и обуку наставника који ће реализовати програм. У другој фази, паралелно са реализацијом програмских активности, текла је евалуација тог процеса – истраживачи су посматрали активности, а наставници су вршили критичку рефлексију сопственог рада кроз извештаје о реализованим активностима и заједничке дискусије са циљем да се утврде тежиште и унапреди даљи рад на пројекту. У фази евалуације ефеката програма, на крају школске године, обављено је испитивање о томе шта наставници и ученици мисле о програму, као и о томе које предлоге дају о за будући развој и примену програма. Искуства стечена у току реализације овог пројекта указују, с једне стране, на потребу за израдом посебних програма за продужени боравак, а са друге, на могућности и значај акционих истраживања у развијању ових програма.*

Кључне речи: *продужени боравак, основна школа, акционо истраживање, евалуација програма.*

ACTION RESEARCH OF AN AFTER-CLASS PROGRAMME

Abstract *The paper presents some aspects of the development and evaluation of an after-class programme conducted among first and second year students of a Belgrade primary school, which illustrate how it is possible to change and advance educational practice by active participation of both the researchers and the teachers in all phases of a research. The aim of the research was to stimulate both the school and the teachers to extend their educational aspect to the period which children spend in school after regular classes, in order to meet educational needs of students and stimulate their interests and creativity. The project was carried on in three phases. The phase of planning problem-solving and strategic actions included: registering the parents and students interested in after-class programme, providing and designing space for the project, determining the contents and activities, and training the teachers willing to participate in the project. In the second phase, the evaluation of what was being done was*

made simultaneously with the realization of the programme – the researchers observed the activities, and the teachers reflected critically upon their work by reporting on the undertaken activities and discussions in order to pinpoint the difficulties and enhance their further work on the project. In the phase of the evaluation of the effects of the programme, at the end of the academic year, a survey was organised to determine what teachers and students thought of the programme, and what suggestions they had for its future development and application. The experiences acquired within this project indicate, on the one hand, to the need for elaboration of special programmes for after-class periods that students spend in school and, on the other hand, to the possibilities and importance of action research for the development of such programmes.

Keywords: *after-class period, primary school, action research, programme evaluation.*

Увод

Пројекат о коме је реч у овом раду реализован је као акционо истраживање у једној београдској основној школи са ученицима првог и другог разреда. Иницијатива за предузимање истраживања потекла је од директора школе и учитеља који су били ангажовани за рад у продуженом боравку. Пошло се од проблема на који начин организовати, којим садржајима и активностима испунити и како структурирати продужени боравак ученика првог и другог разреда у основној школи, да би се задовољиле њихове васпитне и образовне потребе и подстицао развој њихових интересовања и креативности.

Према важећој законској регулативи, нема посебних упутстава о начину и садржају рада у продуженом боравку, већ је школама остављено да рад у овој области планирају у складу са својим потребама и могућностима. Рад у боравку најчешће обухвата одмор за децу, ручак, израду домаћих задатака, као и уметничке и спортске активности које су предвиђене програмом школе. За рад с децом у продуженом боравку ангажују се наставници разредне наставе који у току свог формалног образовања нису посебно припремани за овај вид активности. Оријентациони план и програм школе о раду наставника у продуженом боравку садржи области и теме које би требало да се обрађују, временски распоред и носиоце активности. Основне области рада обухватају активности ликовног, музичког, литерарно-драмског стваралаштва, као и спортско-рекреативне активности. Као посебан вид активности предвиђене су различите друштвене игре и забава. Међутим, уобичајена ситуација је да постављени циљеви нису операционализовани, нити су обезбеђени услови за њихову реализацију. Продужени боравак у највећем броју школа у Србији организује се с минималним улагањима и врло скромним дизајном, који се битно не разликује од уобичајених школских активности у којима се ученици ангажују током дана. На овај

начин, деца која користе могућност продуженог боравка практично имају наставу преко целог дана, јер често домаће задатке раде у истим учионицама у којима имају редовну наставу. Наставници разредне наставе који с њима раде нису ни на који начин припремани за рад у продуженом боравку, па се, у складу с тим, логично понашају на исти начин као у редовној настави. Временска организација продуженог боравка је флексибилна, како у погледу редовности похађања, тако и у погледу дужине времена које дете проведе у школи током дана. У оваквим околностима, ангажовање наставника своди се на помоћ у изради домаћих задатака и чување деце, док се остали садржаји реализују неплански, повремено, зависно од тренутних услова и личне иницијативе наставника. Не треба посебно наглашавати како демотивишуће ови услови делују на наставнике који су ангажовани за рад у продуженом боравку.

С најопштијим циљем да се продужени боравак ученика у основној школи учини квалитетнијим, предузето је акционо истраживање, а за потребе овог рада приказани су они његови аспекти који илуструју начин вођења акционог истраживања. Тачније, ток истраживања представљен је по фазама, које по дефиницији представљају циклус акционог истраживања: планирање, акција, посматрање и рефлексija.

Фазе акционог истраживања

Акционо истраживање је, како сам његов назив говори, истовремено и акција и истраживање, процес мењања праксе и конструкције сазнања. Оно увек настаје у контексту промена, као покушај решавања развојних проблема и/или практичних питања. По правилу, увек постоји неко незадовољство постојећим стањем, раскорак између намера и практичног делања који се жели отклонити (према: Пешић, 1998). Будући да не постоји једна, општеприхваћена дефиниција акционог истраживања у литератури, навешћемо неке од основних карактеристика овог истраживачког приступа: извођење истраживања у реалној социјалној ситуацији, мењање праксе као циљ истраживања и начин њеног упознавања, учествовање истраживача и других актера (наставника, практичара) у свим фазама истраживања. Акционо истраживање увек представља трансформацију васпитно-образовне праксе, „контролисану иновацију“, односно покушај мењања и унапређивања васпитне праксе у којој се одвија. Основни ток акционог истраживања одвија се као спирални циклус планирање – *акција* – *посматрање* – *рефлексija* (*вредновање*) *урађеног* (Carroll & Kemmis, 1986). Почетни импулс је увек неки проблем, једна реалност која се опажа као незадовољавајућа или проблематична, а први корак у истраживању је обично одређивање циљева истраживања и планирање непосредне акције.

Акцију прати систематско посматрање (прикупљање података), које чини основу за критичко рефлектовање (интерпретација података посматрања), односно за вредновање акције. Вредновање или евалуација акције требало би да пружи основу за кориговање плана, нову акцију и понављање циклуса истраживања. У складу с наведеним карактеристикама и пропозицијама акционог истраживања, овај пројекат одвијао се у неколико фаза.

Планирање решавања проблема или фаза стратегијске акције

Предлог за реализацију овог акционог истраживања потекао је од школе – од учитеља који су желели да осмисле свој рад у продуженом боравку на другачији начин од дотадашњег, за шта им је била потребна помоћ. Већ извесно време су покушавали да дођу до неких искустава у вези са програмирањем рада у продуженом боравку. На прелиминарним консултативним састанцима у школи оформљен је тим који се састојао од: два истраживача – координатора пројекта, и четири учитељице које су ангажоване за рад у продуженом боравку. На почетку учитељице су указале на највеће тешкоће у дотадашњем раду у продуженом боравку које су довеле до опадања њихове мотивације: недостатак стручне помоћи и подршке у планирању и програмирању рада; потцењени статус учитеља који се ангажују за овај облик школског рада; слаба опремљеност школе опремом и дидактичким средствима, недостатак адекватног простора за реализацију активности продуженог боравка. Кроз заједничку дискусију дефинисан је проблем и операционализован је циљ истраживања. Пројекат је, дакле, требало да одговори на следећа питања: како изабрати и осмислити активности продуженог боравка да буду атрактивне (да окупирају децу пажњу) и изазовне (да подстичу децу развој), како да организација активности, методе и облици рада буду флексибилни и разноврсни да би се време проведено у продуженом боравку суштински разликовало од редовне наставе, и како опремити и уредити окружење у коме се продужени боравак реализује да би било у функцији остваривања постављених циљева? Пројектом предвиђени садржаји, активности и начин рада требало би да допринесу, подстичу, развијају и охрабрују целокупан развој личности детета, са нагласком на: развоју језичких способности и вербалном изражавању (богаћење речника, развој појмова); моторичком развоју (мануелна спретност, правилно држање, координисано кретање); социјалним и комуникационим вештинама (дружење, помагање, сарађивање, договарање); креативном испољавању (ширење и развој интересовања, самопоштовање кроз успешан рад и стварање креативних продуката); самопоштовању, самосталности, иницијативности, радозналости и општој

култури (добивање битних информација о значајним појавама и догађајима у природи и друштву).

Након дефинисања проблема и одређивања циља истраживања, у првој фази уследиле су следеће активности: регистрација родитеља и ученика заинтересованих за похађање продуженог боравка, дизајнирање и опремање простора у коме ће се одвијати рад, осмишљавање програмских активности и садржаја, као и обука наставника који ће реализовати програм.

Предвиђене измене у организацији рада у боравку односиле су се на преуређење и опремање простора у коме деца бораве и раде после редовне наставе. Школа у којој је реализовано истраживање располагала је само учионицама за редовну наставу, тако да су деца у продуженом боравку остајала у истом простору. Због тога је предложено да се после часова редовне наставе изврше одређене измене у распореду клупа (кружни распоред), да се направи простор за слободније кретање деце и бољу комуникацију међу њима, као и да се поставе панои за дечје радове. Поред тога, предвиђено је да се набаве додатна дидактичка средства и материјали потребни за извођење програмских активности, као што су књиге и сликовнице из савремене дечје литературе, аудио и видео касете са дечјим филмовима, причама и песмама, различите друштвене игре, хамер, колаж-папир, лопте итд. Како школа располаже физкултурном салом, библиотеком са телевизором и видео опремом, има два дворишта и налази се у близини градског парка, наставницима је препоручено да чешће користе те могућности у свом раду.

Поред уобичајених активности у боравку (одмор, ручак, израда домаћих задатака, уметничке и спортске активности које су предвиђене програмом школе), пројектом је била предвиђена израда сценарија за посебне програмске активности за рад с децом. Осмишљено је укупно 25 активности, које је требало да се изводе једном недељно. Приликом осмишљавања ових активности пошло се од општих принципа на којима се заснива успешан рад с децом (Максић, 1995). Све активности имале су за циљ подстицање социјално-емоционалног развоја деце (међусобно разумевање, сарадња и дружење), подстицање креативног испољавања и маште, као и развој животних вештина и опште културе. Активности су класификоване према преовлађујућем циљу, мада је, по правилу, већина активности обухватала сва три циља. Радионице су тако осмишљене да својим садржајем повежу школска знања и вештине с реалним животом.

Обука наставника ангажованих у продуженом боравку изведена је са циљем да им се пружи специфична знања о томе како би рад с децом у продуженом боравку требало да се разликује од редовне наставе, о принципима и вештинама успешне комуникације с децом и о механизмима подстицања и развијања креативности на том узрасту (Шевкушић, 1993а,б;

1995; 2000; Максић, 1997; 1998). Наставници су, између осталог, упознали са Гарднерову теорију о мултиплој интелигенцији и њеним импликацијама за процес учења (Gardner, 1983, 1993). Све теме обрађене су интерактивним методама, кроз уводна излагања, дискусију, радионице и упућивање на изворе релевантних информација. Координатори пројекта припремили су и реализовали обуку наставника, у трајању од шест сати. Након тога, ради припреме наставника за адекватно извођење програмских активности, организовани су састанци на којима су дискутовали о предложеним сценаријима, а аутори пројекта су на почетку реализације извели две активности са децом, ради демонстрације. Даљи рад с наставницима који су реализовали програм одвијао се кроз консултације током школске године. На редовним недељним састанцима дискутовали су о реализацији планираних пројектних активности. Аутори пројекта су давали потребна упутства наставницима, периодично су вршили супервизију њиховог рада и кроз заједничку анализу урађеног планирали будући рад. Наставници из боравка су подстицани да међусобно размењују искуства и да се договарају, као и да важне информације о деци прикупљају од наставника из редовне наставе. Такође, наставници из редовне наставе позивани су на сарадњу с наставницима из боравка. Родитељи су обавештени о циљевима пројекта и његовом развоју и од њих је тражена подршка (ангажовање око извођења посебних активности и пружање помоћи наставницима, опремање простора, набавка дидактичких и других материјала).

Евалуација процеса и ефеката програма

У другој фази акционог истраживања, паралелно са реализацијом програмских активности током године, текла је евалуација тог процеса – истраживачи су посматрали активности, а наставници су вршили критичку рефлексiju сопственог рада кроз извештаје о реализованим активностима и заједничке дискусије са циљем да се утврде тешкоће и унапреди даљи рад на пројекту

Координатори пројекта посматрали су реализацију свих пројектних активности без посебно структурираног плана посматрања обраћајући пажњу, пре свега, на остваривање основних циљева и проблеме који су их могли довести у питање. О подацима добијеним посматрањем дискутовали су с наставницима на редовним састанцима тима. Поред тога, наставници су имали обавезу да пишу месечне извештаје о реализованим радионицама, следећи опште упутство о посматрању. Наиме, наставници су давали податке о томе како је текла радионица, о броју деце која у њој учествују, о степену њиховог ангажовања и проблемима на које су наилазили у раду. Уз извештаје, наставници су прилагали дечје радове који су настали као

продукти појединих радионица. Овакав приступ је последица чињенице да се ради о пилот-пројекту од којег се очекивао један програм за рад у боравку, при чему је требало да се и наставници и деца мотивишу за активно учешће и да се заинтересују да га сами даље унапређују. Тако су, на пример, током пројекта наставници постепено напуштали релативно пасивну улогу онога ко реализује активности према „готовом сценарију“ који су осмислили истраживачи, преузимајући активну улогу на тај начин што су почели сами да осмишљавају активности у складу са сопственим и дечјим интересовањима и потребама.

У трећој фази акционог истраживања извршена је сумативна евалуација ефеката програма, на крају школске године, која је обухватила испитивање мишљења наставника и ученика о свим новинама које је програм продуженог боравка понудио, као и испитивање ефеката програма на креативност и школски успех ученика. У испитивању су као значајне третиране следеће варијабле: разред који ученик похађа, пол ученика, опште способности ученика мерене приликом уписа у школу, образовни статус родитеља, креативност ученика и њихов школски успех на крају школске године, мишљење о пројекту ученика који су похађали продужени боравак о активностима у боравку и мишљење наставника ангажованих у боравку. За прикупљање потребних података о варијаблама које су биле предмет интересовања изведена су испитивања помоћу упитника и тестова. Упитници су конструисани за потребе овог истраживања, а за тестирање су коришћени већ постојећи тестови, погодни за задавање на узрасту са којим се радило и са задовољавајућим метријским карактеристикама. Од инструмената коришћени су: упитник за испитивање мишљења ученика о боравку, упитник за испитивање мишљења наставника о боравку и Урбан-Јеленов тест цртања (Urban and Jellen, 1993) за испитивање креативности. Креативност деце која похађају боравак упоређена је са креативношћу деце која га нису похађала. Креативност је мерена тестом који је стандардизован на популацији немачке деце, али је погодан за коришћење у различитим срединама и на различитим узрастима, због тога што не користи речи и зато што су релативно једноставно дефинисане критеријуми по којима се добијени производ процењује. Подаци о школском успеху ученика и образовном статусу њихових родитеља преузети су из разредних књига, док су подаци о општим способностима деце приликом уписа у школу добијени од школског психолога (интелигенција је мерена тестом TИР1).

Мишљење ученика из продуженог боравка о програмским активностима које су спроведене испитано је на крају школске године упитником у којем је од њих тражено да наведу шта им се од свих активности које се дешавају у боравку допало, а шта не („Шта највише волиш да радиш у

боравку?“ „Шта ти се не допада у боравку?“). Од ученика је још тражено да између понуђених пројектних активности које су реализоване током године одаберу оне које су им се највише допале. Пошто је један ученик могао да на једно питање да више одговора, процентна анализа је урађена према броју одговора, при чему су елиминисани случајеви где није било одговора.

Упитник за испитивање мишљења наставника о пројекту који је реализован у боравку садржао је следећа питања: (1) Које су, по Вашем мишљењу, највеће користи од активности реализованих по пројекту за продужени боравак? (2) На које тешкоће сте наилазили у раду на пројекту? (3) У којој мери су реализоване активности пројекта допринеле остварењу наведених циљева: проширивање дечјих знања; ширење дечјих интересовања; подстицање дечје радозналости; подстицање маште и стваралаштва; боље међусобно упознавање и разумевање деце. (Наставници су рангирани понуђене одговоре на скали од 1 до 5). Поред тога, од наставника је тражено да дају своје предлоге за унапређење и даљи развој пројекта (Шевкушић и Максић, 2002).

Закључак

Генерално посматрано, резултати евалуације процеса и ефеката програма унапређивања рада у продуженом боравку ученика, као и искуства стечена током његове реализације указују, с једне стране, на потребу за израдом посебних програма за продужени боравак, а с друге, на могућности и значај акционих истраживања у развијању ових програма.

Кад је реч о изради и вредновању посебних програма, подсетићемо на неке од важних претпоставки које би истраживач требало да има у виду када приступа овом проблему. Наиме, резултати истраживања у домену развијања различитих образовних програма, као и критичко преиспитивање евалуационих студија експерименталних програма у овој области, показали су да се образовни процес не може посматрати као третман, нити обликовати унапред и споља применом психолошких теорија и сазнања. Другим речима, показује се да се педагошки програм не може третирати као јединствена или издвојена варијабла. Он, пре свега, представља сложену и контекстуалну појаву са различитим интерактивним дејствима у оквиру његових посебних делова и са околином, а чини га скуп конкретних васпитно-образовних пракси које укључују и интерпретације те праксе оних који га реализују (васпитачи, наставници. У складу с тим, програму би требало приступити примерено његовој комплексности.

Класичан приступ евалуацији програма подразумева експериментални, односно квазиекспериментални нацрт, и представља пример позитивистичког приступа по коме се нагласак у евалуацији ставља на ефекте

реализованог програма. У нацрт се уводи контролна група испитаника ради контролисања могућих утицаја развоја и учења на исходе, како се при процењивању ефеката не би „контаминирало“ специфично дејство експерименталног програма као независне варијабле. Суштинска одлика ове оријентације је свођење програма на *средство* за постизање одређених циљева, а евалуације на питање *мерења*, односно процене односа између циљева и ефеката програма.

Као реакција на ограниченост квантитативне методологије у евалуацији педагошких програма и активности, јављају се нове стратегије евалуације које за полазиште имају интерпретативни приступ. У тој оријентацији, евалуација се не схвата као мерење финалних ефеката програма, већ више као опис и интерпретација, при чему се уважавају интерпретације свих учесника у програму, а често наставников начин разумевања сопствене праксе постаје централни предмет истраживања (Пешић, 1987). Евалуационо истраживање усмерено је на проучавање самог васпитно-образовног процеса као конкретне друштвене и педагошке праксе која се одвија током остваривања планираног програма. Ако се програмом планирају активности које ће подстаћи понашања и ставове које бисмо желели да нађемо у ефектима и ако се у процесу реализације програма та понашања и ставови стварно региструју, онда се они могу сматрати непосредним ефектима педагошких акција и услова који се програмом остварују. Педагошки ефекти проучавани у контексту педагошких процеса потврђују квалитет програма, али одговарају и на питање *како* се до њих долази. Ако је програм успешно оствариван и креативно дорађиван у току процеса, онда значи да се стварно и остварио, а није остао само прескрипција на папиру (Stenhouse, 1975). Програм се схвата као форма отворена за истраживање различитих могућности и мењање праксе у конкретном контексту. Крајњи циљ евалуације није у утврђивању прецизних сумативних ефеката програма ради његове верификације, већ у истраживању праксе ради њеног усавршавања до оптималне форме која никада није завршена. Стога би нове путеве у истраживању педагошке стварности, посебно програма у образовању, требало тражити у акционим истраживањима.

Напомена. Чланак представља резултат рада на пројекту „Образовање за друштво знања“, број 149001 (2006-2010), чију реализацију финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

Литература

- Carr, W. & Kemmis, S. (1986): *Becoming critical*. London: The Falmer Press.
- Gardner, H. (1983). *Frames of mind*, New York: Basic Books.
- Gardner, H. (1993). *Multiple intelligences, The theory in practice*, New York: Basic Books.
- Максић, С. (19956). Међународни центар за радозналу децу – ИЦИЦ, *Зборник 1* (69-77), Вршац: Виша школа за образовање васпитача.
- Максић, С. (1997). Слободно време у функцији развоја талента, *Култура слободног времена деце и омладине* (55-70), Шабац: Виша школа за образовање васпитача.
- Максић, С. (1998). *Даровито дете у школи*, Београд, Институт за педагошка истраживања.
- Пешић, М. (1987): *Вредновање предшколских васпитних програма*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Пешић, М. (1998): Акционо истраживање и критичка теорија васпитања, у М. Пешић и др.: *Педагогија у акцији* (19-31), Београд. Институт за педагогију и андрагогију, Филозофски факултет.
- Stenhouse, L. (1975): *An introduction to curriculum research and development*. London: Heinemann Education.
- Шевкушић, С. (1993а). Припрема васпитача за успешнију комуникацију са децом, *Перспективе образовања васпитача* (99-107), Нови Сад: Виша школа за образовање васпитача.
- Шевкушић, С. (1993б). Кооперативно учење у разреду, *Зборник 25 Института за педагошка истраживања* (73-85), Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Шевкушић, С. (1995). Принципи ефикасне комуникације у настави, *Настава и васпитање*, 44 (1-2), 152-163.
- Шевкушић, С. (2000): Слободне активности и развој креативности ученика, *Зборник 6* (212-223), Вршац: Виша школа за образовање васпитача.
- Шевкушић, С., Максић, С. (2002): Један програм за рад у продуженом боравку, *Зборник Института за педагошка истраживања*, 34 (112-132).
- Urban, K., Jellen, H. (1993). *Test for creative thinking – drawing production TCT-DP*, Hannover: University of Hannover.